

Beney Zsuzsa, az irodalomtudomány kandidátusa

„Mintha a létből ballagna haza” – a „Téli éjszaka” néhány soráról

Azt a kérdést, amit Önöknek, s egyben - vagy talán elsődlegesen - önmagának is felteszek, nagyon sok töprengés vezette be, pontosabban nagyon hosszú időnek kellett eltelni, a Téli éjszaka első olvasásától mostanáig, hogy a kérdést egyáltalán feltehessem. A kérdés így szól: miért érezzük olyan rejtélyesnek a Téli éjszakát? Konkrétan egyetlen sorát, mely előadásom címe is: Mintha a létből ballagna haza. A rejtélyesség érzetéről beszélek, elsődlegesen arról a teljes, egész lényünket betöltő benyomásról, amit ez a vers ébreszt bennünk. Úgy vélem, hogy elsősorban képi atmoszférája miatt -- József Attila verseinek legtöbbje olyan erős, önmagába záruló, s ezzel olvasóját is magába záró hangulatot teremt, melyet éppen hatásának elsődlegessége miatt sem figyelmen kívül hagyni, sem minden részletében megvilágítani nem tudunk. A képek rendkívülien intenzív hatásának oka, hogy szinte valamennyiben megérezzük, hogy ezek a képek a lélek mélységében még megfogalmazás előtt álló gondolatok kivetülései, tehát annak a gondolatcsírától a kimondásig futó lélektani útnak eredményei, melyek eredményeként a gondolat még csak képi formában szilárdul meg.

Nem József Attila metaforáiról, hanem ezúttal a metaforák kialakulásának útjáról szeretnék beszélni. József Attila versei általában a létállapot sejtetései. Mentális alkata viszont nem tűri ezt a csak-sejtetést, a megfejtés lehetetlenségét, a kétféle érzékelhetőség, különmeműségét. Hiszen a létállapot szavakkal kifejezhetetlen és mentálisan nem elérhető érzet, ez a költészet pedig állandóan ennek érzéki-gondolati, megjelenítésére törekszik, mind a többé-kevésbé tudatos nyelvi eszközök, mind a képek leírásának végletes pontossága, mind a logikai-paradoxiális elemek feltárása által. Ez a kettősség, a kimondás vágya, és lehetetlensége egyesül a tartalom redukálására irányuló tiltakozással. A cél (a kimondás) vágya harcban áll a kimondhatatlanság megtartásának törekvésével, a költői szó nem tud elszakadni köztes, még megformálás előtti állapotától, ugyanakkor pedig minden energiájával a mind pontosabb definíciót keresi. Ebből fakad a metafora köztes állapota, nem a hasonlónak a hasonlítotthoz történő kapcsolása, hanem vibrálás a kettő között, annak kifejezésére, aminek kifejezése a nem kifejezhetőre utal.

A metafora fogalmához, a mindennapi beszéddel ellentétben nem rendelhető sem az egy-, sem a többértelműség jelentése - ezek a kategóriák nem tudják áttörni a vers szerkezetének belső határait. Tér adatik az olvasó saját asszociációinak kibontakozására, és

ennek a vers értelmét módosító hatására. Részben ez az oka annak, hogy József Attila verseit sohasem tudjuk egyetlen értelmezésre korlátozni, de széthullását sem látjuk - mindig érezzük, de mindig keresnünk is kell azt az irányt, amerre a lényegéhez vezető út vezet.. Ebből következik a vers poétikai sajátága a konkrétak és az absztraktnak olyan egysége, melyből József Attila a metaforikus látásának lényege olvasható ki.

Az egzisztenciát körülíró költészet csak a metaforák nyelvén képes megszólalni. Ezért nem tarthatjuk a metaforát csak stilisztikai alakzatnak. A József Attilára jellemző metafora nem redukál, hanem éppen ellenkezőleg :az értelmezés végtelen lehetősége felé nyit, jelentése meghatározhatatlan, de kontextualitása következtében valamit mégis állít. Ennek az állításnak lényege a szavak transzparenciáján (vagy résein) át szivárog belénk, ez adja a vers irányultságát, de nem irányát, az állítás és a megfoghatatlanság egységét, mely olyannyira különbözik a nyelv szokásos egyértelműségétől.

A kifejezés racionalizálására irányuló vágyon minduntalan áttűnik az irracionalitás kísértete.

Az önmagában is elsődlegesen metaforikus látásmód egyesül a lét titokzatosságának, kimondhatóságának vágyával, és a vágy természetes kudarcával. A logikailag rendkívül szoros gondolati megfogalmazások mélyén egy többé-kevésbé kaotikus, sokszor nehezen követhető, a gondolatoknál mélyebb kérdésfeltevés áll, mely szavakkal alig-alig követhető. Képei a lélek tartókövei, hogy a gondolatok ne süllyedjenek önmagukba, de egyben titkos árulói is a gondolatok forrongásainak, annak a gondolatvilágnak, melynek **kifejezését** alapvetően a pontosság szóval illethetjük, s amely mégsem foglalható a pontosság definiált kereteibe. Sem nem illogikus, sem nem zavaros ez a világ, hanem a logikai és nem logikai minősítésen túl, egy harmadik világrendbe, vagy rendszerbe tartozik, olyan rendszerbe, melyet leginkább a paradoxonok, aporiák, kettős értelmezhetőségek jellemeznek.

De vajon hogyan lehet a paradoxonokat, aporiákat képekben kifejezni? Miért van az, hogy Escher vagy Magritte egyes képein a nem-lehetségeset a lehetőség formájában képes ábrázolni, s miért is érezzük olyan hátborzongatónak ezeket a trompe d, – ket ? Nem lehetlenségük, hanem éppen lehetőségként történő ábrázolásaik, a két világrend ütköztetése és ugyanakkor egybemosása miatt. Valószínű, hogy az ember képtelen arra, hogy egyszerre kétféle világrendet, kétféle láthatóságot fogadjon magába, s ha ez elé a feladat elé állítják, ösztönösen szinte állati félelem, rettegés lesz úrrá rajta, a beláthatatlanság rettegése. Másképpen: a rejtelmességé. Mert a gondolatilag megfejthetlent nem bírja el az emberi értelem, s ez a bírhatatlanság irradiál, teljes mentális világunktól szinte a vegetatívig. Ennek foglata, egyben feloldása a metafora.

Az aporiában a metafora mintegy önmaga metaforájává, megsokszorozódásává válik. Ördögűzés: a megfejthetlenség rejtélyének feloldására-e, vagy e rejtélyesség elmélyítésére? A feloldás sikertelen kísérlete talán éppen a köztes, harmadik valóságállapotnak érzékelését segíti? S ez a harmadik, a mentális és a vizuális közé szorult, vagy rajtuk túlemelkedő, nem analóg-e létérzékelésünk természetével, melyben a valóságosság biztonsága kimondásának lehetetlenségével, vagy, mondhatjuk, tilalmával ütközik?

A *Téli éjszaka* a létérzékelés verse, s erre már címéből is következtethetünk. A cím egy létállapot kifejezése. egy hangulatában kettős létállapoté : egyrészt a hideg és érzéketlen semmié, a tél csontos szikárságával, másrészt az éjszaka kiüresedtségét, a föld lefagyottságát jelzi. Ugyanakkor azonban a sötétségben láthatatlan, ezért nem érzékelt, semmibe tűnő, ember-látta, emberivé szabott világ mögött az éj beburkoló, védelmet adó takaró-sötétje is felsejlik, méghozzá a két szó hangképlete miatt. A *t* hangzó ütése után az *l* és a *j* lágysága oldja hangulatunkat, a magas hangzók átfordulása a két *a* mélyebb regiszterébe mintha ránk húzná, lekerekítené körülöttünk az éjszaka takaróját. Mint majd látjuk, ezt az egyszerre a semmibe taszítottságot, és mégis megóvott jelleget majd az egész versen át követhetjük, mint a József Attilára jellemző szinte állandó megkettőzöttség szép példáját.

Tartalmilag : mind a nap-, mind az évszak a létezésnek a lényeghez legközelebb eső konkrét érzékelési formája, és alighanem ez az érzékelés teszi, hogy kognitív módon sohasem, kizárólag jelenségeiben leírható. Nem a kifejezés, hanem maga az érzékelés metaforikus, ezért is hatol olyan mélyre valamennyiünkbe, hogy úgy érezzük, legbensőbb énünket alakítja, mintegy önmagunk lényegének formája -- úgy érezzük, nem ugyanazok vagyunk télen, mint nyáron. És az éjszaka ? Látszólag kevésbé van meghatározó szerepe -- valójában azonban az ébrenlét és az álom ugyanannak a személynek nem csak világos és sötét oldala, hanem egész lényének átfordulása valami másik, talán ősi, vegetatívabb, más megismerési és megértési, más mentális funkciókat tartalmazó közegbe. Nem véletlen az éjszakának és a sötétségnek költőileg oly sokértelmű szimbolikája, az ősi múlttól, a meg-nem ismert keletkezéstől (gondoljunk csak teremtéstörténet bibliai kezdetére) a lélek mélyének megismerhetetlenségéig -- hangulatilag pedig a forróságtól a jeges hidegig, az érzelmek sötét lángolásától a kihűlt csöndig, mely mégis képes a meghallhatatlan zene, az 'éjszaka zenéjének' felidőzésére. Mégis, mindennek ellenére félreérthetetlenül tudjuk, és létérzékelésünknek talán éppen ez a kettősségben megnyilvánuló egység az alapja, hogy a téli és a nyári, a nappali és éjszakai énünk ugyanannak a mélyebb, éppen kettőssége miatt meghatározhatatlan ének kivetülése, az én azon mélységének, mely a világgal elválaszthatatlan egységben él, s ez a változási lehetőség talán éppen ennek az egységnek lehet következménye -- létünk kettőzöttsége pedig

ennek a kettősségnek tükörképe. Emlékeztet ez az archetypusok világára, de mélyebb annál : még nem képszerű, hanem a kép alatti, képteremtő önérzékelés szintjén létező, a létezés forrásának és megnyilvánulásának egyszerre-érzete. József Attila *Téli éjszaká*-ja ebben a közegben szól hozzánk, ebbe a közegbe próbál bevonni bennünket, és erre azért képes, mert a költészet, csk körülírható varázsának segítségével ezt a nyelv-alatti, gondolat-alatti réteget képes nyilvánvalóvá tenni.

Térjünk át arra a sorra, melynek kedvéért, valószínűleg öntudatlan átgondoltsággal, a vers megszülethetett : *Mintha a létből ballagna haza*.

Megcsavart paradoxon, mely éppen ennek a formai sajátjának köszönheti lélegzetelállító hatását. Másképpen elmondhatatlan : a 'szép embertelenség' után az emberi létezés melege párolog -- a megfáradt, elnehezült földműves, a téli éjszakában hazatér -- hová ? Otthonába-e, a párologó tanyába, a völgy kerek csöndjébe, a hegyekkel körülzárt nyugalomba -- vagy oda, ahol nincs tanya, nincs melegség, nincsenek óvó hegyek : a semmibe ? Hová is térhetünk haza a létből máshova, mint a nemlétezésbe -- de lehet-e valaha otthonunk a nemlét ? Hiszen lényegünk a létbe-tartozás, az egyetlen otthon, amiben élni tudunk, a nemlét soha nem lehet hazánk, éppen olyan kevésbé lehet a miénk, mint mi az övé. Éles a határvonal, és ezt az abszurditást, mely egyszerre von be bennünket létünk világába, a hideg-meleg érzetébe, és az ezt körülvevő semmibe, képtelenség lenne tökéletesebb metaforában kifejezni, mint a téli éjszakaéban, mely ebben a versben éppen olyan rejtélyes, mint amilyen rejtélyes a verssornak ez a megfejthetetlen abszurditása.

Filozófiai és az ebből a pszichológiába, az alkotáslélektan folyamatába átlépő értelemben, azt hiszem, ez József Attila legfontosabb mondanivalója. Azért nem mondom egyetlennek, mert ha úgy is gondolom, hogy minden versének alján ez az őrjítően megoldhatatlan kérdés áll, kevés versében nyilvánul meg olyan kifejezőerővel mint az élete végefelé írottakban, azokban, melyekben azt az általános egzisztenciára utaló kérdést (és ez megint az ő költészetének sajátja) a személyiség érzelmi átélésével, szavaival, és főleg képeivel fejezi ki. Lehet, hogy az igazán nagy műveket, az *Eszméletet*, az *Ódát*, a halál előtti szenvedés nagy Isten-verseit is ugyanez a kérdés motiválja, és talán érdemes lenne ezeket is a kettősségnek ezzel az egybemosódával megérteni.

Minden esetre a lét és a nemlét szinkronitásának az abszurdításban történő megélése és tudatosítása József Attila életművének egyik -- ha nem legfontosabb -- sajátossága.